

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Державний заклад
«ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ
ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені К.Д. УШИНСЬКОГО»

МОЛДОВАНОВА АГНЕССА ОЛЕКСАНДРІВНА

УДК [373.091.12](043.3)

**ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ЗАПОБІГАННЯ ПРОЯВАМ АГРЕСИВНОСТІ У
ПРОФЕСІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ВЧИТЕЛІВ**

19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Одеса – 2013

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана у Державному вищому навчальному закладі «Університет менеджменту освіти» НАПН України.

Науковий керівник – доктор психологічних наук, професор
Семиченко Валентина Анатоліївна,
Вищий навчальний заклад «Університет сучасних
знань», професор кафедри психології та педагогіки.

Офіційні опоненти - доктор психологічних наук, професор
Говорун Тамара Василівна,
Інститут психології імені Г.С.Костюка НАПН
України, головний науковий співробітник лабораторії
соціальної психології;

кандидат психологічних наук
Везенкова Ганна Іванівна,
Ізмаїльський державний гуманітарний університет,
старший викладач кафедри загальної та практичної
психології.

Захист дисертації відбудеться «14» березня 2013 р. о 12 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 41.053.03 у Південноукраїнському національному педагогічному університеті імені К.Д. Ушинського за адресою: 65020 м.Одеса, вул. Старопортофранківська, 26, конференц-зал.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського за адресою: 65020 м.Одеса, вул. Старопортофранківська, 36.

Автореферат розісланий «13» лютого 2013 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

О.В.Кузнєцова

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. В умовах реформування системи освіти, виникнення нової педагогічної парадигми, пов'язаної з гуманізацією навчально-виховного процесу, посилюються вимоги щодо особистісного потенціалу учителя. Але високий рівень напруженості і невизначеності сучасної соціально-економічної ситуації призводить до переживання педагогом кризових ситуацій, що провокує агресивні реакції. Крім того, педагогічна професія є однією з найбільш стресогенних видів діяльності, що містить безліч ситуацій, які можуть вивести вчителя зі стану психічної рівноваги, і несе в собі потенційну можливість підвищеного емоційного реагування, в тому числі і у вигляді агресивних випадів.

Дійсно, в останні роки суспільство все частіше стикається із різноманітними проявами агресивності з боку вчителів: від образ та зневаги до учнів до застосування фізичної сили. Засоби масової інформації та інтернет переповнені відеороліками та іншими свідченнями, які яскраво демонструють як прояви агресивності вчителя, так і реакції учнів на вчительську агресію. Агресивність з боку вчителя здатна нести приховану психологічну загрозу для розвитку особистості учня і педагогічного процесу в цілому.

Таким чином, важливим завданням психологічної науки є вивчення причин проявів агресивності у професійній діяльності вчителя, пошук шляхів їх запобігання і навчання сучасного педагога прийомам керування власною поведінкою та емоційними станами. Між тим, у науковій літературі практично немає досліджень, присвячених агресії вчителів.

Феномен агресії у зарубіжній психології вивчали А. Адлер, Р. Аммон, А. Бандура, А. Басс, Л. Берковіц, Р. Берон, Дж. Доллард, Д. Зільман, К. Лоренц, Н. Міллер, З. Фрейд, Е. Фромм, Х. Хекхаузен, К. Хорні, К. Г. Юнг та ін. Серед російських та українських науковців особливо відзначились О.Б. Бовть, Г. А. Гайдукевич, Н. Ф. Каліна, А. О. Реан, Т. М. Курбатова, І. С. Мазоха, А. Е. Мелоян, О. П. Саннікова, С. Л. Солов'йова, В. С. Хомік, Т. С. Яценко та ін.

Питання індивідуально-психологічних властивостей педагога та особливості його професійної діяльності розкрито у роботах О. І. Бондарчук, Г. І. Везенкової, Л. К. Велитченко, Т. В. Говорун, О. В. Кузьменкової, С. Д. Максименко, А. К. Маркової, Л. М. Мітіної, Є. І. Рогова, О. П. Саннікової, В. А. Семиченко, О. Я. Чебикіна та ін. Процес виникнення професійних деформацій особистості вчителя, до яких відноситься і агресивність, а також такі емоційні стани, як фрустрація, стрес та ін., що впливають на успішність педагогічної діяльності вивчали С. П. Безносков, В. В. Дікова, Е. Ф. Зеєр, І. Ю. Остополець, О. Б. Полякова, І. О. Садовнікова, Е. Е. Симанюк, В. В. Третьяченко, В. М. Чернобровкін та ін. Ці вчені сходяться на думці, що реагуючи агресивно, педагоги розвивають негативні якості власної особистості, несумісні з образом сучасного вчителя.

Тому особливо актуальним постає питання про запобігання проявам агресивності вчителів у процесі здійснення їх професійної діяльності. Недостатня теоретична розробленість поставленої проблеми, її актуальність, потреби практики зумовили вибір теми дослідження: «Психологічні засади запобігання проявам агресивності у професійній діяльності вчителів».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконувалося у рамках комплексної науково-дослідної теми Центрального інституту післядипломної педагогічної освіти НАПН України «Психологічні засади стимулювання особистісного розвитку управлінських кадрів (в умовах післядипломної педагогічної освіти)» (державний реєстраційний номер 0106U002456). Тему дослідження затверджено вченою радою Центрального інституту післядипломної педагогічної освіти АПН України (протокол № 1 від 23.01.2008 р.) та узгоджено Радою з координації наукових досліджень у галузі педагогіки та психології в Україні (протокол № 3 від 25.03.2008 р.). Автором досліджувалась специфіка процесу запобігання проявам агресивності в умовах професійної діяльності вчителів.

Мета дослідження полягає у вивченні проявів агресивності вчителів у професійній діяльності та виявленні засобів їх запобігання.

Відповідно до поставленої мети визначено основні **задачі дослідження**:

1. На підставі аналізу психологічної літератури виділити основні теоретичні підходи до проблеми агресивності, виявити сутність і специфіку проявів агресивності у вчителів, визначити основні механізми та технології запобігання агресії.
2. Створити теоретичну модель запобігання проявам агресивності у вчителів.
3. Дослідити взаємозв'язок форм проявів агресивності вчителів та індивідуально-психологічних особливостей, що їх стримують.
4. Виділити типи вчителів за специфікою проявів агресивності.
5. Розробити та апробувати програму запобігання проявам агресивності у професійній діяльності вчителів.

Об'єкт дослідження – прояви агресивності у професійній діяльності вчителів та чинники, що їх викликають.

Предмет дослідження – особливості процесу запобігання проявам агресивності у професійній діяльності вчителів.

В роботі використані теоретичні та емпіричні **методи дослідження**:

- теоретичний аналіз вітчизняної і зарубіжної наукової літератури з метою визначення стану розробленості означеної проблеми;
- емпіричні методи: включене спостереження, спрямоване на виявлення зовнішніх проявів агресивності вчителів; психодіагностичні методи, які використовувалися для дослідження основних тенденцій і проблем запобігання проявам агресивності у професійній діяльності вчителів. З цією метою було залучено дві групи методик: перша група методик спрямована на вивчення різних проявів агресивності, і включає опитувальник «Самооцінка форм агресивної поведінки» (модифікований варіант методики А. Басса-А. Даркі), опитувальник «Професійне вигорання» для педагогічних працівників (адаптація Н.Є. Водопьянної) – для дослідження особливостей прояву агресивності у вчителів та ступеню її деформуючого впливу; 2) друга група методик спрямована на вивчення властивостей особистості, гіпотетично пов'язаних з агресивністю, зокрема були використані: методика визначення самооцінки (С. А. Будассі), тест «Задоволеність працею» (В. О. Розанова), методика діагностики рівня суб'єктивного контролю Дж. Роттера (адаптація Е. Ф.Бажина, С. А. Голинкіної, А. М. Еткінда),

тест-опитувальник особистісної зрілості Ю. З. Гільбуха, 16-факторний особистісний опитувальник Р. Кеттелла – для діагностики комплексу індивідуально-психологічних властивостей, що своєрідно пов'язані з агресивністю та впливають на її прояви. Також було застосовано розроблену автором анкету для учнів, яка дозволяє дослідити думку школярів про наявність агресивних проявів у поведінці вчителів.

- психолого-педагогічний експеримент (констатувальний і формувальний);
- методи математичної статистики (коефіцієнт рангової кореляції Спирмена; t-критерій Стюдента; кластерний аналіз, метод к-середніх).

В емпіричному дослідженні, яке було проведене протягом 2008-2011 років, приймали участь вчителі загальноосвітніх та спеціалізованих навчальних закладів Луганської області. Вибірку дослідження склали 483 особи. Серед них 423 педагоги і 60 школярів.

Наукова новизна одержаних результатів:

- вперше розроблено модель запобігання проявам агресивності у професійній діяльності вчителів, що містить когнітивну, емоційну та поведінкову складові; виявлено психологічні типи учителів за формами прояву агресії («агресивні», «дратівливі», «неагресивні», «аутоагресивні»); описано гендерну специфіку взаємозв'язків проявів агресивності з індивідуально-психологічними властивостями особистості вчителя; доведено, що організація психорозвивальної тренінгової роботи у трьох напрямках: розвиток професійної самосвідомості, формування емоційної культури, навчання саморегуляції поведінки, сприяє запобіганню проявів агресивності у вчителів;

- розширено наукові знання про особливості прояву агресивності вчителів у їх професійній діяльності, а також про специфіку деформуючого впливу різних форм агресії на особистість вчителя; доповнено уявлення про домінуючі форми агресії вчителів, про комплекс суб'єктивних та об'єктивних чинників, що впливають на прояви агресивності вчителів у професійній діяльності;

- набуло подальшого розвитку знання з проблематики педагогічної агресії, її психопрофілактики, про можливості професійного розвитку та особистісного самовдосконалення фахівців педагогічного профілю.

Практичне значення одержаних результатів полягає у створенні комплексу психодіагностичних методик для дослідження проявів агресивності вчителів та взаємопов'язаних з ними індивідуально-психологічних властивостей особистості. Розроблено та успішно апробовано тренінгову програму запобігання проявам агресивності у професійній діяльності вчителів.

Впровадження результатів дослідження здійснювалося в межах експериментальної діяльності Розкішнянської спеціалізованої школи I-III ступенів Лутугинського району Луганської області (акт про впровадження № 291 від 20.03.2012р.), Лисичанської спеціалізованої школи I-III ступенів № 27 (акт про впровадження № 452 від 12.03.2012р.), в навчальному процесі підвищення кваліфікації вчителів Луганського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти (довідка про впровадження № 440 від 17.11.2011р.), Донецького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти (довідка про впровадження № 122/02 від 17.02.2012р.).

Апробація результатів дослідження. Основні теоретичні положення та практичні результати дисертації представлено у формі доповідей на: Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми практичної психології» (Херсон, 2009); Міжнародній науково-практичній конференції «Соціалізація особистості і суспільні трансформації: механізми взаємовпливу та вияви» (Чернівці, 2009); Міжнародній науково-практичній конференції «Психологічні проблеми становлення фахівців в умовах соціальних трансформацій» (Київ, 2009); II Міжнародній науково-практичній конференції «Психолого-педагогічний супровід фахової підготовки та підвищення кваліфікації особистості в умовах трансформації освіти» (Київ, 2010); на II Всеукраїнській науково-практичній конференції «Інноваційна педагогічна діяльність в умовах полікультурного суспільства» (Сімферополь, 2007); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Структурно-функціональна модель системи професійного розвитку керівників і педагогічних працівників загальноосвітніх навчальних закладів у післядипломній педагогічній освіті регіонального рівня» (Луганськ, 2008); Всеукраїнській науковій конференції «Розвиток післядипломної педагогічної освіти в Україні: стан, проблеми, перспективи» (Київ, 2009); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Психологічна служба ВНЗ: досвід та перспективи розвитку» (Запоріжжя, 2009); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Зміст та технології післядипломної освіти педагогічних працівників» (Луганськ, 2009); VIII Всеукраїнській науково-практичній конференції «Соціально-психологічні проблеми гендерної стратифікації суспільства» (Луганськ, 2011); на II Міжвузівській науково-практичній конференції студентів, аспірантів, молодих вчених «Соціальні та психологічні детермінанти культури особистості за умов глобалізації освітнього простору» (Луганськ, 2007); Міжвузівському науково-практичному семінарі «Розвиток креативного потенціалу сучасної молоді» (Луганськ, 2007); Звітній науковій конференції «Розвиток післядипломної педагогічної освіти в Україні: стан, проблеми, перспективи» (Київ, 2010); на засіданнях кафедри психології управління ДВНЗ «Університет менеджменту освіти» НАПН України (2007-2011 рр.), на науковому семінарі у Південноукраїнському національному педагогічному університеті імені К.Д. Ушинського (2012).

Публікації. Результати та основний зміст дисертаційного дослідження висвітлено у 10 одноосібних публікаціях автора, з них 5 статей опубліковано у наукових фахових виданнях.

Структура дисертації. Робота складається зі вступу, трьох розділів, загальних висновків, списку використаних джерел, що налічує 260 найменувань, серед яких 19 іноземною мовою, та 5 додатків, уміщених на 66 сторінках. Основний зміст дисертації викладено на 166 сторінках. Загальний обсяг роботи - 260 сторінок комп'ютерного тексту. Роботу проілюстровано 29 таблицями та 18 рисунками.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі обґрунтовано актуальність проблеми, визначено основну мету і задачі, об'єкт і предмет дослідження, викладено наукову новизну, практичне

значення роботи. Наведено відомості про апробацію результатів дослідження, впровадження їх у практику та публікації за темою дисертації.

У **першому розділі** «Аналіз теоретико-емпіричних досліджень проблеми проявів агресивності вчителів у професійній діяльності» на підставі вивчення психолого-педагогічної літератури розкрито та проаналізовано теоретичні підходи до визначення проблеми агресивності у психологічній науці і практиці, виявлено особливості виникнення агресії у професійній діяльності вчителя та основні форми її прояву, проведено аналіз педагогічної діяльності як умови розвитку вчительської агресії. Наведено теоретичні дані про механізми і технології запобігання проявам агресивності.

Встановлено, що у більшості теоретичних та емпіричних концепцій агресії існує неоднозначний підхід до розуміння цього явища як акту поведінки та агресивності як властивості особистості людини. Так, агресивна поведінка розглядається як одна з форм реагування на несприятливі у фізичному й психічному відношенні життєві ситуації, що викликають стрес, фрустрацію та інші негативні психічні стани. Агресивність є достатньо стійкою властивістю особистості, яка виражається у готовності до прояву деструктивної форми поведінки, що засвоюється в процесі соціалізації (О. Б. Бовть, Г. Б. Заремба, Т. М. Курбатова, І. С. Мазоха, А. Е. Мелоян, А. О. Реан, В. С. Хомік, С. Г. Шебанова та ін.). Інтеграція поведінкового та особистісного підходів у визначенні досліджуваного явища представлена у такому трактуванні: агресія – це прояв агресивності в діях, спрямованих на нанесення шкоди тій чи іншій особі (О. Р. Ратінов).

В роботі зауважено, що різномайття теорій агресії сьогодні створює умови для розгляду цього явища у рамках етологічного (К. Лоренц та ін.), психоаналітичного (З. Фрейд, А. Адлер та ін.), фрустраційного (Дж. Доллард, Н. Міллер та ін.) і біхевіористського підходів (А. Басс, А. Бандура та ін.). Структурні компоненти агресивності виділено вітчизняними науковцями І. С. Мазохою і О. П. Санніковою. На сучасному етапі розробки проблеми агресії основний вектор досліджень спрямований на вивчення проявів агресивності у професійній діяльності різних спеціалістів, в тому числі і педагогів.

Констатовано, що професійній діяльності вчителя властива така характеристика, як емоційна напруженість. Характеризуючи цей вид діяльності, науковці підкреслюють думку про те, що педагог стикається із великою кількістю видів робіт навчального, виховного та організаційного характеру. Вчитель часто змушений приймати швидкі педагогічні рішення у несподіваних ситуаціях, що виникають у навчально-виховному процесі, які здатні провокувати афекти і можуть супроводжуватися проявами агресії (Л. М. Аболін, О. І. Бондарчук, О. В. Григор'єва, О. Є. Іванашко, Л. М. Карамушка, С. Д. Максименко, О. Л. Марковець, О. О. Мізерна, І. Ю. Остополець, І. В. Сергеева, О. Г. Солодухова, В. В. Третьяченко, В. М. Чернобровкін, Т. Д. Щербан та ін.). Серед основних проявів агресивності вчителя виділяють імпульсивні дії, ворожі вислови, конфронтацію, домінантність, опозицію, стереотипну диференціацію, нетерпимість (В. В. Дікова, Е. Ф. Зеєр).

Встановлено, що центральним утворенням педагогічної діяльності вчителя, що обумовлює і сам процес, і результат, є система дій учителя (Л. М. Мітіна). Отже, існує дві принципово різні системи: дії, спрямовані на пригнічення особистості і

самостійності дитини, на примус учня у залучанні його до знань, на жорсткий контроль і регламентацію поведінки (система насильства); дії, спрямовані на створення оптимальних умов для самостійного розвитку особистості дитини, її творчої активності. Вибір стратегії професійної поведінки пов'язаний з емоційним станом учителя. Ті негативні емоції, які переживає вчитель, часто є відображенням його ставлення до професійної діяльності і впливають на продуктивність праці і подальше становлення спеціаліста (Н. В. Антонова, І. О. Зімня, О. В. Краснопорова, В. В. Павленко, В. А. Семиченко, Л. М. Страхова, Т. В. Форманюк, О. Я. Чебикін, Є. В. Юрківський та ін.). Тому важливим науковим завданням є визначення чинників, що сприяють виникненню проявів агресивності серед педагогів.

Розглядаючи всю сукупність чинників, що детермінують агресію вчителя (Е. Ф. Зеєр, А. В. Кірейчев, О. В. Краснопорова, І. О. Садовнікова, В. А. Семиченко, Е. Е. Симанюк), визначено, що у найбільш загальному вигляді їх можна поділити на три групи (за В. В. Діковою): 1) суб'єктивні фактори, що зумовлені індивідуально-психологічними особливостями особистості спеціаліста, які взаємозв'язані зі змістом, умовами та тривалістю виконання професійної діяльності (тривожність, прагнення до домінування, емоційна нестійкість, соціальна фрустрованість та ін.); 2) об'єктивні фактори, що пов'язані з особливостями соціально-професійного середовища, організацією праці вчителя (емоційна напруженість педагогічної діяльності, особливості управління педагогічним колективом, реформи в системі освіти та ін.); 3) об'єктивно-суб'єктивні фактори, що поєднують чинники, викликані дисбалансом особистісного та професійного розвитку (стиль сімейного виховання, стиль педагогічної діяльності, кризи професійного становлення та ін.).

Базуючись на попередніх дослідженнях, що висвітлюють причини виникнення педагогічної агресії, сформовано уявлення про процес запобігання цьому явищу, який передбачає навчання саморегуляції поведінки, самоконтролю емоційного стану, активізації толерантності тощо.

На підставі досліджень багатьох зарубіжних вчених визначено, що найбільш значними механізмами та технологіями подолання агресії виступають наступні: катарсис, покарання, метод індукції несумісних реакцій, інформування про наявність пом'якшуючих обставин, тренінг соціальних умінь (Л. Берковіц, Р. Берон, Дж. Доллард, З. Фрейд та ін.). В процесі запобігання агресії найбільш дієвими є такі технології, як аналіз проблемних ситуацій; особистісноорієнтовані психотехнології, спрямовані на розвиток певних властивостей особистості, які стримуватимуть агресивні прояви; психотехніки розвитку емоційної стійкості і гнучкості, аутотренінг, рефлексія професійного розвитку (В. В. Дікова, В. А. Семиченко, Т. С. Яценко та ін.).

Результати теоретичного аналізу дозволили побудувати психологічну модель запобігання проявам агресивності у вчителів та визначити на цій основі напрямки емпіричного дослідження.

У **другому розділі** «Емпіричне дослідження психологічних особливостей агресії вчителя в його професійній діяльності» описано психологічну модель

запобігання проявам агресивності у професійній діяльності вчителів, проаналізовано думку учнів щодо особливостей прояву агресивності педагогів у їх професійній діяльності, визначено рівень агресії педагогів та специфіку взаємозв'язків досліджуваного явища із індивідуально-психологічними властивостями, що стримують прояви вчительської агресії. Встановлено особливості проявів агресивності вчителів залежно від соціально-демографічних та організаційно-професійних характеристик. Визначено та проаналізовано типи вчителів за специфікою вираженості форм агресії.

На засадах попередніх досліджень феномену агресії запропоновано психологічну модель запобігання проявам агресивності у професійній діяльності вчителів (рис. 1).

Рис 1. Психологічна модель запобігання проявам агресивності у вчителів

Відповідно до даної моделі та дослідницьких завдань підібраний психодіагностичний інструментарій, що дозволяє довести її користь для вирішення проблеми запобігання проявам агресивності у професійній діяльності вчителів. Запропоновані методики умовно поділяються на 2 групи. В першу групу включено методики, що визначають ступінь вираженості у вчителів різних форм агресії

(опитувальник «Самооцінка форм агресивної поведінки» (модифікований варіант методики А.Басса-А.Даркі) та діагностують рівень її деформуючого впливу за показниками емоційного виснаження, деперсоналізації, редукції особистих досягнень, що супроводжують прояви агресивності педагогів у професійній діяльності (опитувальник «Професійне вигорання» для педагогічних працівників (адаптація Н.Є. Водопьянної)). Другу групу складають методики, що виявляють показники складових, представлених в моделі. Так, показники когнітивної складової визначаються за допомогою методики визначення самооцінки (С.А. Будассі), методики діагностики рівня суб'єктивного контролю Дж. Роттера (адаптація Е.Ф.Бажина, С.А. Голинкіної, А.М. Еткінда), теста-опитувальника особистісної зрілості Ю.З. Гільбуха (показники: життєві настанови, мотивація досягнення); на діагностику показників емоційної складової спрямований тест «Задоволеність працею» (В.О. Розанова), 16-факторний особистісний опитувальник Р. Кеттелла (окремі шкали-фактори); тест-опитувальник особистісної зрілості Ю.З. Гільбуха (показники: самоприйняття, здатність до психологічної близькості); показники поведінкової складової визначаються за 16-факторним особистісним опитувальником Р. Кеттелла (окремі шкали-фактори).

Вивчаючи думку учнів щодо проявів агресивності вчителів, було встановлено, що 97,0 % школярів вважають своїх педагогів агресивними. Найчастіше це проявляється в крику (57,0 % учнів), образах по відношенню до школярів (41,0 %), у несправедливих записах у щоденнику (3,0 %).

За даними дослідження проявів агресивності серед вчителів встановлено, що загальний профіль форм агресії характеризується низькими і середніми значеннями за всіма шкалами. Так, за шкалою «фізична агресія» 5,2 % вчителів отримали високі бали, а 31,1 % - середні значення, що свідчить про готовність значної частини педагогів до агресивних дій. За шкалою «вербальна агресія» 47,7 % учителів отримали високі та середні бали. Це означає, що сучасні учні, перебуваючи у школі, досить часто чують крики, образи, відчувають зневагу з боку своїх педагогів. Шкала «непряма агресія» також демонструє яскраві результати, оскільки 54,7 % учителів отримали високі і середні бали, що вказує на вираженість таких форм поведінки, як наклепи, недоброчливі чутки, удари кулаком по столу та ін. За шкалою «підозрілість» лише 4,0 % вчителів мають високі показники. Досить яскравими є дані згідно шкали «негативізм»: високі бали – 15,3 %, середні значення – 44,1 % досліджуваних. Негативізм у вчителів може проявлятися у формі демонстраційного негативного ставлення до окремих учнів, конфліктності, відмові виконувати вимоги та ін.

Помітною є демонстрація образи вчителями, оскільки високі показники отримали 11,5 % респондентів, а середні значення - половина вибірки. Але найбільшу увагу привертають до себе такі форми агресії, як роздратованість та почуття провини (аутоагресія). За даними дослідження роздратованими є 22,0 % вчителів, 43,2 % учителів набрали середні бали. Найяскравіші дані було отримано за шкалою «почуття провини»: 28,1 % педагогів демонструють високі бали. Разом із середніми показниками 72,4 % учителів відчувають провину.

Встановлено кореляційний зв'язок між показниками форм агресії вчителів та виділеного комплексу індивідуально-психологічних особливостей, що, як це буде

нами доведено, впливають на її прояви. Дані було розглянуто в гендерному аспекті, оскільки було отримано суттєву різницю в групах педагогів чоловіків і жінок.

Найбільша кількість зв'язків форм прояву агресії, від'ємних за знаком, виявилася з показниками самооцінки. Самооцінка жінок-учителів негативно корелює зі всіма формами прояву агресії, особливо з образливістю ($r=0,46$; $p\leq 0,01$). У чоловіків-учителів самооцінка не пов'язана лише із фізичною і непрямую агресією, а найтісніші зв'язки виявилися із підозрілістю ($r=0,54$; $p\leq 0,01$). Отримані дані свідчать про значущу роль емоційних аспектів самосвідомості у регуляції агресивних проявів.

Визначення взаємозв'язку рівня суб'єктивного контролю та проявів агресивності вчителів показало, що інтернальний локус суб'єктивного контролю і прояви агресивності мають негативну кореляцію. В цілому, у жінок-учителів загальна інтернальність та інтернальність у різних сферах негативно пов'язані із проявами агресії; менший зв'язок із інтернальністю мають такі форми агресії, як роздратованість та підозрілість. Отримані дані свідчать про те, що агресія, що виявляється у більшості своїх форм, властива жінкам-педагогам із екстернальним локусом контролю. У чоловіків-педагогів зв'язок агресії із інтернальністю також негативний, але не такий всеохоплюючий. Інтернальність у досягненнях супроводжується низькими значеннями показників фізичної агресії та почуття провини. Одна з негативних кореляцій свідчить про те, що низька роздратованість спостерігається при підвищенні інтернальності у невдачах ($r = -0,62$; $p\leq 0,01$). Інтернальність у сфері сімейних стосунків супроводжується проявами низької фізичної агресії ($r = -0,61$; $p\leq 0,01$), негативізму ($r = -0,43$; $p\leq 0,01$), образи ($r = -0,33$; $p\leq 0,01$) і почуття провини ($r = -0,45$; $p\leq 0,01$). У сфері виробничих стосунків інтернальність сприяє зменшенню негативізму ($r = -0,41$; $p\leq 0,01$), образи ($r = -0,35$; $p\leq 0,01$) і почуття провини ($r = -0,55$; $p\leq 0,01$). Інтернальність у здоров'ї, як і у жінок, негативно пов'язана майже з усіма формами агресії, крім підозрілості та дратівливості.

Визначення зв'язку агресії вчителів із їхньою особистісною зрілістю показало, що він негативний. Так, у жінок-вчителів особистісна зрілість взагалі та окремі її складові мають негативні кореляції зі всіма формами і показниками агресії. Найменш тісні кореляційні зв'язки отримано між особистісною зрілістю та проявами вербальної агресії. Мотивація досягнень і почуття громадянського обов'язку не пов'язані із негативізмом, образою, підозрілістю, вербальною агресією та почуттям провини. У чоловіків-учителів спостерігається набагато менше зв'язків особистісної зрілості та агресії, хоча їх характер також негативний. Найтісніший зв'язок особистісна зрілість має із підозрілістю, яка у чоловіків-учителів не пов'язана лише із почуттям громадянського обов'язку. Можна вважати, що дратівливість зменшується при збільшенні мотивації досягнень, підвищенні почуття громадянського обов'язку, підсилюванні адаптивної життєвої настанови, про що свідчать значимі негативні зв'язки. Низький рівень вербальної агресії у чоловічої вибірки супроводжується розвиненим почуттям громадянського обов'язку та адаптивністю життєвої настанови. У той же час висока адаптивність життєвих настанов і низький рівень почуття провини виявляється у тих осіб, у кого виражена здатність до психологічної близькості на фоні низької непрямой агресії.

Зафіксовано негативні кореляційні зв'язки агресії із задоволеністю роботою. Так, у вчителів-жінок вона негативно корелює з проявами фізичної ($r = -0,12$; $p \leq 0,01$) і непрямой агресії ($r = -0,14$; $p \leq 0,01$), підозрілістю ($r = -0,11$; $p \leq 0,01$) та почуттям провини ($r = -0,19$; $p \leq 0,01$). У вчителів-чоловіків задоволеність роботою значно менше пов'язана із агресивністю. Так, єдиний кореляційний зв'язок встановлено з показником ризику прояву фізичної агресії ($r = -0,36$; $p \leq 0,01$).

Аналіз взаємозв'язків особистісних факторів (за моделлю Р.Кеттелла) і показників форм агресії дозволяє сформулювати уявлення про властивості особистості, що сприяють або перешкоджають проявам агресії у педагогів. У жінок рисами особистості, що супроводжують агресію є наступні. Фізична агресія пов'язана із сміливістю (Н+) і мрійливістю (М+), а підозрілість розвивається в емоційно гнучких педагогів-жінок (N+). Така форма агресії, як почуття провини, корелює із схильністю до почуття провини (Е-). Інші взаємозв'язки дозволяють характеризувати комплекс якостей особистості, які властиві неагресивним учителям-жінкам. Яскраво виділяються три особистісні риси, які негативно пов'язані зі всіма показниками і формами агресії: афектотимія (А+), м'якосердя (І+), високий самоконтроль (Q3+). Також висока совістливість (М-) негативно корелює із проявами непрямой агресії, дратівливістю, образливістю, підозрілістю, почуттям провини. Емоційна стійкість (С+) має негативний зв'язок із непрямую агресією, образливістю, підозрілістю, почуттям провини. Підозрілість (L+) спостерігається при зниженні фізичної агресії, дратівливості, образливості. Проникливість (І+) має негативний кореляційний зв'язок із проявами непрямой агресії, дратівливості, образливості, почуття провини. Самостійність (О-) сприяє зниженню непрямой агресії, образливості, підозрілості. У вчителів-чоловіків фактори особистості (за Р.Кеттеллом) значно менше демонструють зв'язки із агресією. Серед властивостей, що характеризують агресивних чоловіків-учителів можна відзначити почуття провини. Безтурботність (Q4-) пов'язана із дратівливістю, а схильність до почуття провини (Е+) позитивно корелює із проявами фізичної агресії. Напруженість (Q4+) спостерігається при підвищенні багатьох показників агресії: фізичної агресії, непрямой агресії, дратівливості, образливості, почуття провини. Інші якості характеризують неагресивних чоловіків-учителів. Афектотимія (А+) супроводжується низькою вербальною агресією і негативізмом, а емоційна стійкість (С+) - низьким рівнем фізичної агресивності, негативізму, образливості та почуття провини. Висока совістливість (М-) негативно пов'язана зі схильністю до фізичної агресії, з низьким рівнем негативізму та почуття провини і т.д.

Констатовано, що агресія педагогів має зв'язок із компонентами професійного вигорання. Так, можна стверджувати, що у жіночій вибірці емоційне виснаження позитивно корелює із проявами фізичної, непрямой, вербальної агресії, негативізму, образи і почуття провини. Редукція особистих досягнень також спостерігається при підвищенні перелічених показників. Такий показник синдрому «професійного вигорання», як деперсоналізація, в жіночій вибірці значущого зв'язку із формами прояву агресії не має. У чоловіків-учителів агресія значно менше пов'язана із емоційним виснаженням. Єдиним значущим взаємозв'язком виступає підвищення почуття провини ($r = 0,32$; $p \leq 0,01$). Деперсоналізація у чоловіків позитивно пов'язана із непрямую агресією ($r = 0,33$; $p \leq 0,01$) та почуттям провини ($r = 0,33$; $p \leq 0,01$).

Редукція особистих досягнень, як і у жінок, спостерігається при підвищенні будь-яких показників агресії. Лише один показник ніяк не пов'язаний із професійним вигоранням чоловіків-педагогів, а саме фізична агресія. Що стосується редукції особистих досягнень, то тенденція до негативного оцінювання самого себе, своїх професійних досягнень і успіхів, негативізм стосовно своїх професійних можливостей, або їх обмеження, зняття з себе відповідальності і перекладання її на інших людей, відсутність віри в себе позитивно пов'язана із різними проявами агресивності, особливо аутоагресією ($r=0,32$; $p \leq 0,01$).

В ході дослідження було виявлено особливості прояву агресивності вчителів залежно від об'єктивних чинників, які відображено у таких соціально-демографічних та професійно-організаційних характеристиках, як стать, стаж роботи, тип навчального закладу, місцевість проживання, сімейний стан, кількість дітей, предмет викладання. Більш високий рівень агресії встановлено у педагогів загальноосвітніх навчальних закладів. Особливо варто відзначити суттєві відмінності у прояві почуття провини, яке ці вчителі демонструють більш яскраво, порівняно із педагогами спеціалізованих навчальних закладів. Водночас, у цих фахівців значно більш виражені фізична агресія, дратівливість, негативізм і вербальна агресія.

Констатовано, що рівень негативізму найвищий у вчителів сільських та найбільш депресивних районів. Такі форми агресії, як образа та почуття провини більш притаманні педагогам сільських районів, а також педагогам обласного центру. Розглядаючи прояви агресивності вчителів залежно від предмету, який вони викладають, встановлено, що агресія більш виражена у вчителів початкових класів, вчителів іноземних мов і педагогів, які займають керівні посади. Фактори, пов'язані з сімейним станом статистично значущого зв'язку з агресивністю вчителя не мають, окрім підозрливості, яка притаманна вчителям, що не перебувають у шлюбі.

На основі результатів кластерного аналізу, було виділено 4 типи вчителів залежно від особливостей прояву агресивності. Перший тип (умовно названий «агресивні вчителі») характеризує вибірку осіб, для яких характерна середня фізична агресія і підозрливість, високі показники непрямої та вербальної агресії, дратівливості, негативізму, образливості. Почуття провини в даному кластері є сильно вираженою ознакою. Другий тип («дратівливі») характеризується середніми показниками фізичної, непрямої і вербальної агресії, середнім рівнем негативізму, образливості і почуття провини, проте завищеною дратівливістю і зниженою підозрливістю. Третій тип («неагресивні») характеризується рівномірним заниженим профілем за всіма показниками і проявами агресії. Цей тип представлений найменш агресивними вчителями. Четвертий тип («аутоагресивні») характеризується низькими показниками фізичної, вербальної і непрямої агресії, на низькому рівні також підозрливість і дратівливість. Негативізм і образливість характеризується середніми показниками. Почуття провини на високому рівні.

Встановлено, що показники «професійного вигорання» мають різний ступінь вираженості в залежності від типу педагогів. Так, емоційне виснаження і деперсоналізація найбільше спостерігаються у вчителів першого типу. Найменше емоційне виснаження виражене у педагогів другого типу, а деперсоналізація – у

представників четвертого типу. Редукція особистих досягнень властива педагогам усіх типів рівноймовірно.

Зі всього вищезазначеного стає очевидним факт необхідності проведення роботи по запобіганню проявам агресивності вчителів у професійній діяльності.

В **третьому розділі** «Організація експериментальної роботи щодо запобігання проявам агресивності у професійній діяльності вчителів» надано змістовний аналіз тренінгової програми, вказано на основні форми і методи роботи з вчителями, доведено ефективність програми.

Згідно із розробленою психологічною моделлю запобігання проявам агресивності у вчителів тренінгова робота здійснювалася за трьома напрямками: розвиток професійної самосвідомості, формування емоційної культури, навчання саморегуляції поведінки. Тренінг передбачав використання трьох груп методів: дискусійних, ігрових та психофізичного тренування.

В табл. 1 представлені дані про особливості прояву агресії, що отримані в експериментальній (49 осіб) та контрольній (53 респонденти) групах до та після експерименту.

Таблиця 1

Відмінності значень форм агресії в контрольній та експериментальній групах до і після експерименту

Показники	Контрольна група			Експериментальна група		
	До	Після	t	До	Після	t
Фізична агресія	2.08	2.34	-0.76	1.69	1.08	2.78**
Непряма агресія	2.51	2.26	0.73	2.18	1.65	2.45**
Дратівливість	2.83	2.58	0.82	2.69	1.63	4.29**
Негативізм	1.91	1.92	-0.07	2.12	1.43	3.99**
Образа	2.08	1.94	0.47	2.12	1.55	3.03**
Підозрілість	1.98	2.32	-1.1	1.67	1.39	1.4
Вербальна агресія	2.04	1.87	0.68	1.67	1.04	3.12**
Почуття провини	2.91	2.89	0.06	3.24	2.37	5.66**

Примітка. * $\leq 0,05$; ** $\leq 0,01$

Представлені в таблиці дані, свідчать про значні позитивні результати впроваджені програми. В експериментальній групі майже за всіма показниками форм агресії (за виключенням підозрілості) після проведення експерименту відмічається зниження. Особливо варто відзначити значне зниження дратівливості, негативізму, вербальної агресії і почуття провини.

Зміни, що відбулися у контрольній групі, переважно незначні, а деякі показники не тільки не знизилися, а й підвищились. Проте статистично значущої різниці не спостерігається.

Виявилось, що запропонована програма є ефективною не тільки для вирішення основного завдання – запобігання проявам агресії у вчителів, але й сприяє гармонізації особистості у цілому. Найбільшою мірою це позначилося на рівні самооцінки. За даними контрольного зрізу кількість педагогів з адекватною самооцінкою збільшилась на 13,0 %.

При дослідженні особливостей суб'єктивного контролю педагогів виявлено певний вплив формувального експерименту на розвиток інтернальності учителів. Всі показники інтернальності підвищились, але статистично значущі зміни відбулися лише в показнику загальної інтернальності, інтернальності в області невдач, виробничих стосунків і області здоров'я.

Зафіксовано статистично значуще підвищення задоволеності вчителів роботою. Основні зміни спостерігаються в рамках середніх значень. Так, до експерименту задоволених роботою вчителів було 37,0 %, після експерименту пропорція змінилася. Задоволених роботою педагогів стало на 37,0 % більше.

Виявлено зміни особистісного профілю учителів за результатами проведеної тренінгової програми (рис. 2).

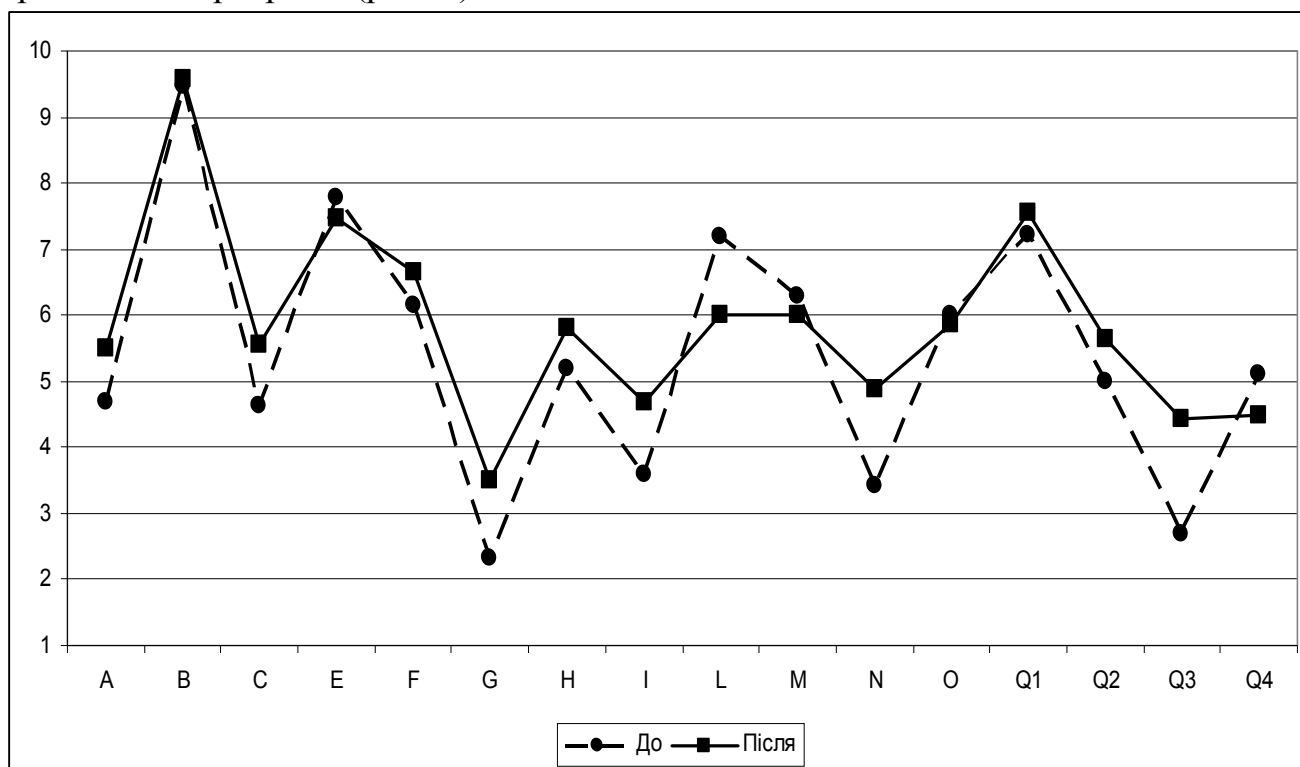

Рис. 2 Особливості особистісного профілю вчителів експериментальної групи до і після експерименту

Підвищився рівень комунікабельності (A+), емоційної стійкості (C+), активності і життєрадісності (F+), виразності сили «Я» (G+), сміливості (H+), гнучкості (N+). Проте деякі характеристики, навпаки, стали менш яскраво проявлятися у профілі особистості педагогів, а саме фактор L (вказує на уміння ладнати з людьми) і фактор Q₄ (вказує на зниження напруженості, зайвого хвилювання і дратівливості).

Статистично значущі зміни (за даними t-критерія Стьюдента) відбулися у наступних факторах: зросли показники факторів A – «комунікабельність-замкненість», C – «емоційна стійкість», G – «вираженість сили «Я», I – «м'якість-жорсткість», N – «гнучкість» і Q₃ – «високий самоконтроль- низький самоконтроль»; знизилась показники фактору L – «підозрілість-довірливість» і фактору Q₄ – «напруженість- розслабленість». Отримані дані свідчать про посилення позитивних тенденцій у розвитку особистості фахівців.

Також з'ясовано, що відбулися зміни в показниках особистісної зрілості. Так, можна констатувати зростання рівня мотивації досягнення, покращення ставлення до власного «Я». Але найбільш вагомими результатами можна побачити у показнику «здатність до психологічної близькості», що дозволяє говорити про позитивні зрушення у сфері міжособистісних стосунків, посилення відвертості та відкритості у спілкуванні, зближення дистанції у психологічних контактах, в тому числі і з учнями. Педагоги стали менш жорсткими, більш емпатійними, навчилися розуміти емоції та прояви поведінки власні та інших людей.

Опитування вчителів по закінченню тренінгу показало: 36,0 % учителів підтверджують значне зниження дратівливості, негативної настанови до учнів і професійних обов'язків, вербальних проявів агресії, а також зростання самооцінки, підвищення рівня оволодіння прийомами і техніками саморегуляції поведінки; 43,0 % педагогів відзначають готовність і визнають необхідність подальшої роботи з власним емоційним станом з метою запобігання професійної деформації; 21,0 % вчителів не помітили впливу тренінгу на свою емоційну сферу.

Доведено, що методи та прийоми, які підібрано для тренінгової програми, є дієвими засобами психологічної роботи, спрямованої на запобігання проявів агресивності вчителів, що є важливим напрямком професійного розвитку та особистісного самовдосконалення фахівців.

ВИСНОВКИ

У дисертаційній роботі представлено теоретико-експериментальне узагальнення і нове наукове розв'язання проблеми запобігання проявам агресивності у професійній діяльності вчителів, що передбачало розробку теоретичної моделі цього явища, вивчення взаємозв'язку проявів агресивності та індивідуально-психологічних властивостей особистості, які стримують її прояви, та апробацію тренінгової програми запобігання проявам агресивності у професійній діяльності педагогів.

Дослідження виконане у цьому контексті дозволяє зробити такі висновки:

1. Визначено, що у більшості підходів до пояснення агресії існує двобічний погляд на розуміння агресії: як акту поведінки (власно агресії) й як властивості особистості людини (агресивності). Агресивна поведінка є однією з форм реагування на несприятливі у фізичному й психічному відношенні життєві ситуації. Агресивність виступає відносно стійкою якістю особистості, яка виражається у готовності до реалізації деструктивної форми поведінки, засвоєної в процесі соціалізації.

2. Виявлено, що вибір стратегії професійної поведінки тісно пов'язаний з емоційним станом учителя. Негативні емоції, які переживає вчитель, часто відображають ставлення його до професійної діяльності.

3. Встановлено, що агресивні прояви у професійній діяльності вчителя детермінує сукупність факторів: суб'єктивних, об'єктивних і об'єктивно-суб'єктивних. Суб'єктивні фактори зумовлені індивідуально-психологічними особливостями особистості спеціаліста; об'єктивні фактори пов'язані із особливостями соціально-професійного середовища, організацією праці вчителя; об

’ективно-суб’ективні фактори поєднують чинники, детерміновані дисбалансом особистісного та професійного розвитку.

4. Констатовано, що основними механізмами та технологіями подолання і запобігання агресії виступають наступні: катарсис, покарання, метод індукції несумісних реакцій, інформування про наявність пом'якшуючих обставин, тренінг соціальних умінь та ін.

5. Розроблено психологічну модель запобігання проявам агресивності вчителів, яка складається з когнітивної, емоційної і поведінкової складової. Її зміст спрямований на формування професійної самосвідомості, розвиток емоційної культури і початку саморегуляції поведінки вчителя.

6. Доведено, що за показниками проявів агресивності вчителів фіксуються середній і низький рівень. Порівняно з іншими формами вчительської агресії, більш яскраво проявляється дратівливість та почуття провини. В цілому педагоги характеризуються середнім і високим рівнем емоційного виснаження, деперсоналізації та редукції особистих досягнень, низьким рівнем самооцінки, інтернальним суб’єктивним контролем, середнім рівнем задоволеності своєю працею, задовільною і високою особистісною зрілістю. Вчителям властиві такі характерологічні риси, як яскравість і багатство емоційних проявів, імпульсивність, слабкий самоконтроль, фрустрованість.

7. На підставі кластерного аналізу було виділено 4 психологічні типи вчителів. Перший тип характеризує вибірку найбільш агресивних учителів, у яких усі значення показників і форм агресії вищі за середні значення. Для них характерні середні показники фізичної агресії і підозрливості, високі показники непрямой і вербальної агресії, дратівливості, негативізму, образливості. Почуття провини в даному кластері є сильно вираженою ознакою. Представники другого типу характеризуються середніми показниками фізичної, непрямой і вербальної агресії, середнім рівнем негативізму, образливості і почуття провини, але завищеною дратівливістю і зниженою підозрливостю. Цю групу складають роздратовані вчителі. Представники третього типу характеризуються рівномірним заниженим профілем за всіма показниками і проявами агресії. Ця група представлена найменш агресивними вчителями. Представники четвертого типу характеризуються низькими показниками фізичної, вербальної і непрямой агресії, на низькому рівні також підозрливості і дратівливості. Негативізм і образливість характеризується середніми показниками. Почуття провини на високому рівні. Дана група представлена неагресивними педагогами, що відчувають почуття провини.

8. Встановлено, що особливості проявів агресивності у педагогів різняться за такими соціально-демографічними та професійно-організаційними характеристиками, як тип навчального закладу, де працює педагог (загальноосвітній чи спеціалізований), особливості місцевості, де мешкає вчитель, предмет, який він викладає, та сімейний стан у випадку із підозрливостю як формою прояву агресії. Більш високий рівень агресії проявився у педагогів загальноосвітніх навчальних закладів, сільської місцевості і обласного центру. До прояву агресивності схильні вчителі початкових класів, вчителі іноземних мов і педагоги, які займають керівні посади. Підозрливість притаманна вчителям, які не перебувають у шлюбі. Прояви агресії вчителів у професійній діяльності мають позитивний кореляційний зв'язок із

показниками «професійного вигорання», екстернальним типом суб'єктивного контролю, незадоволеністю роботою, низьким рівнем складових особистісної зрілості, низьким самоконтролем емоційною нестійкістю, домінантністю, схильністю до переживання почуття провини, низькою самооцінкою.

9. Згідно суджень учнів прояви агресивності вчителів вбачаються в крику, фізичній агресії та негативізмі. Школярі характеризують педагогів як знервованих, жорстоких, нестриманих особистостей. Переважна більшість учнів стверджує, що прояви агресії педагога нерідко явище, яке здатне негативним чином впливати на їхній емоційний стан. Такі факти вказують на протиріччя між гуманістичними засадами педагогічної праці та реальною поведінкою вчителів, що посилює деструктивний вплив останньої на розвиток і формування особистості школярів.

10. За результатами проведення формувального експерименту в експериментальній групі вчителів простежуються позитивні зміни: показники всіх форм прояву агресивності знизилися, особливо показники дратівливості, негативізму, вербальної агресії і почуття провини; підвищилась самооцінка педагогів, зросла кількість учителів з інтернальним суб'єктивним контролем, підвищився рівень показників особистісної зрілості і рівень задоволеності власною професійною діяльністю. Також більш яскраво проявилися у педагогів такі індивідуально-психологічні особливості, як емоційна стійкість, здатність до емпатії і самоконтроль поведінки. У педагогів з контрольної групи змін майже не відбулося.

Всі вищезазначені зміни кількісно і якісно демонструють ефективність реалізації програми запобігання проявам агресивності у професійній діяльності вчителів.

Подальшого уточнення вимагають дослідження взаємозв'язку різних форм агресії зі стилем роботи педагогічного колективу, ролі соціокультурних факторів у прояву агресивності вчителями; розробка моделей соціального навчання педагогів та апробація нових форм психопрофілактики педагогічної агресії, вивчення психологічних засад формування професійної культури вчителя в умовах вищої та післядипломної педагогічної освіти.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

1. Молдованова А. О. Психологічні детермінанти агресії в умовах професійної діяльності вчителя / А. О. Молдованова // Актуальні проблеми психології: Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія / [за ред. С.Д. Максименка, М.В. Папучі]. – 2008. – Том 10. – Вип. 6. – Ч. 2. – С. 69-72.

2. Молдованова А. О. Специфіка педагогічної діяльності як умова формування агресивності вчителя / А. О. Молдованова // Вісник післядипломної освіти: зб. наук. праць / [голов. ред. В.В. Олійник, редкол. О.Л. Ануфрієва та ін.]. – 2009. – Вип. 11. – Ч. 2. – С. 198-206.

3. Молдованова А. О. Теоретичні та експериментальні основи дослідження агресивності як професійної деструкції особистості вчителя / А. О. Молдованова // Вісник післядипломної освіти: зб. наук. праць / [голов. ред. В.В. Олійник, редкол. О.Л. Ануфрієва та ін.]. – 2009. – Вип. 13. – Ч. 2. – С. 200-204.

4. Молдованова А. О. Дослідження проявів агресивності вчителів у професійній діяльності та чинників, що їх викликають / А. О. Молдованова // Вісник

післядипломної освіти: зб. наук. праць [голов. ред. В.В. Олійник, редкол. О.Л. Ануфрієва та ін.]. – 2010. – Вип. 1(14), Психологія. – Ч. 2. – С. 241-251.

5. Молдованова А. О. Психологічні умови запобігання проявам агресивності у професійній діяльності вчителів / А. О. Молдованова // Теоретичні і прикладні проблеми психології. – 2011. – № 1 (25). – С. 256-264.

6. Молдованова А. О. Проблема розвитку агресивності вчителя: основні чинники та форми прояву / А. О. Молдованова // Актуальні проблеми практичної психології: збірник наукових праць. – Херсон, 2009. – Ч. II. – С. 101-107.

7. Молдованова А. О. Психологічні проблеми розвитку фрустрації педагогів / А. О. Молдованова : матеріали міжвузівського науково-практичного семінару [«Розвиток креативного потенціалу сучасної молоді»] (Луганськ, 21 листопада 2007 р.) / МОН України, Луганський держ. ін.-т культури і мистецтв. – Луганськ: Луганськ-Арт, 2007. – С. 101-108.

8. Молдованова А. О. Дослідження специфіки проявів агресивності вчителів в умовах професійної діяльності / А. О. Молдованова: матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції [«Психологічна служба ВНЗ: досвід та перспективи розвитку»] (Запоріжжя, 19-20 травня 2009 року) / МОН України, Запорізький національний університет. – Запоріжжя: ЗНУ, 2009. – С. 71-73.

9. Молдованова А. О. Агресивні прояви як наслідок виникнення професійних деструкцій особистості вчителя / А. О. Молдованова: матеріали міжнародної науково-практичної конференції [«Соціалізація особистості і суспільні трансформації: механізми взаємовпливу та вияви»] (14-15 травня 2009 р.) / МОН України, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. – Чернівці: Книга – XXI, 2009. – С. 190-192.

10. Профілактика деформації особистості вчителів у професійній діяльності: методичний посібник / [упоряд. А. О. Молдованова]. – Луганськ: СПД Резніков В.С., 2010. – 136 с.

АНОТАЦІЯ

Молдованова А. О. Психологічні засади запобігання проявам агресивності у професійній діяльності вчителів. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія. – Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського», Одеса, 2013.

Дисертація присвячена вивченню процесу запобігання проявам агресивності у професійній діяльності вчителів.

На підставі аналізу наукової літератури розкрито сутність та психологічний зміст понять «агресія» і «агресивність», охарактеризовано основні теорії агресії. Проаналізовано чинники, що впливають на виникнення агресії у педагогів в умовах професійної діяльності, названо основні форми її прояву. Розроблено психологічну модель запобігання проявам агресивності у професійній діяльності вчителів, яка містить три складові: когнітивну, емоційну і поведінкову.

Вивчено кореляційні зв'язки проявів агресивності вчителя та індивідуально-психологічних властивостей, що стримують агресію, серед яких самооцінка, рівень

суб'єктивного контролю, особистісна зрілість, задоволеність працею і такі особистісні характеристики, як емоційна стійкість, фрустрованість, емпатійність та ін. Розглянуто особливості проявів агресивності залежно від деяких соціально-демографічних та професійно-організаційних характеристик.

Розроблена, проаналізована й експериментально апробована тренінгова програма запобігання проявам агресивності у професійній діяльності вчителів.

Ключові слова: агресивність, прояви агресивності, професійна деформація особистості, професійна діяльність вчителя, запобігання, соціально-психологічний тренінг, активні методи навчання.

АННОТАЦІЯ

Молдованова А.А. Психологические основы предупреждения проявлений агрессивности в профессиональной деятельности учителей. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.07 – педагогическая и возрастная психология. – Государственное учреждение «Пивденноукраинский национальный педагогический университет имени К.Д. Ушинского», Одесса, 2013.

Диссертация посвящена изучению процесса предупреждения проявлений агрессивности в профессиональной деятельности учителей.

На основании анализа психолого-педагогической научной литературы раскрыты сущность и психологическое содержание понятий «агрессия» и «агрессивность». Проанализированы факторы, влияющие на возникновение агрессии у педагогов в условиях профессиональной деятельности: субъективные, объективные и объективно-субъективные. Субъективные факторы обусловлены индивидуально-психологическими особенностями личности специалиста; объективные факторы связаны с особенностями социально-профессиональной среды, организацией труда учителя; объективно-субъективные факторы вызваны дисбалансом личностного и профессионального развития. Определены основные механизмы и технологии предупреждения агрессии.

Разработана психологическая модель предупреждения проявлений агрессивности в профессиональной деятельности учителей, содержащая три составляющие: когнитивную (развитие профессионального самосознания), эмоциональную (формирование эмоциональной культуры) и поведенческую (научение навыкам саморегуляции).

Исследовано мнение учащихся о специфике проявлений агрессивности учителей в процессе осуществления ими профессиональной деятельности. Установлено, что 97,0 % школьников считают своих педагогов агрессивными. Изучены корреляционные связи между проявлениями агрессивности учителя и индивидуально-психологическими особенностями, выступающими факторами сдерживающими проявления агрессии у педагогов. Среди них самооценка, уровень субъективного контроля, личностная зрелость, удовлетворенность трудом и такие личностные характеристики, как эмоциональная устойчивость, фрустрированность, эмпатийность и др. Более склонны к агрессивным проявлениям педагоги с заниженной самооценкой, экстернальным локусом контроля, низким уровнем личностной зрелости, низким самоконтролем, эмоциональной неустойчивостью,

выраженной доминантностью, склонностью к переживанию чувства вины и неудовлетворенностью работой. Установлены гендерные различия в сформированных комплексах взаимосвязей. Изучены особенности проявления агрессивности в зависимости от некоторых социально-демографических и профессионально-организационных характеристик. Также определено, что более высокий уровень агрессии проявился у педагогов общеобразовательных учебных заведений, сельской местности и областного центра. К проявлениям агрессивности склонны учителя начальных классов, учителя иностранных языков и педагоги, занимающие руководящие должности.

Разработана и экспериментально апробирована тренинговая программа по предупреждению проявлений агрессивности в профессиональной деятельности учителей. Обоснована приоритетность выбора активных методов работы. Эффективность использования тренинговой программы нашла подтверждение в ходе формирующего эксперимента. В экспериментальной группе учителей прослеживаются положительные изменения: показатели всех форм агрессии снизились, особенно показатели раздражительности, негативизма, вербальной агрессии и чувства вины; заметно повысилась самооценка педагогов, выросло количество учителей с интернальным субъективным контролем, повысился уровень личностной зрелости и уровень удовлетворенности собственной профессиональной деятельностью. Также более ярко проявились у педагогов такие характерологические особенности, как эмоциональная устойчивость, способность к эмпатии и самоконтроль поведения.

Ключевые слова: агрессивность, проявления агрессивности, профессиональная деформация личности, профессиональная деятельность учителя, предупреждение, социально-психологический тренинг, активные методы обучения.

SUMMARY

Moldovanova A.A. Psychological basics of preventing the manifestations of aggressiveness in the teacher's professional activities. – Manuscript.

The dissertation for earning the scientific degree of a Candidate of Psychological sciences, specialty 19.00.07 - Pedagogical and Age Psychology. – State Establishment of South-Ukrainian National Pedagogical University named after K.D. Ushinsky, Odessa, 2013.

The dissertation is devoted to studying the process of preventing the manifestations of aggression in the professional activities of teachers.

Based on the analysis of psychological and scientific literature are disclosed the nature and content of the psychological concepts of "aggression" and "aggressiveness", defined the main theory of aggression. Were analyzed the factors that influence on the emergence of teacher's aggression, were named main forms of manifestations of this phenomenon. Was developed psychological model the prevention of the manifestations of aggression in professional activities of teacher, which consists of three components: cognitive, emotional and behavioral.

Was investigated the features of the effect of certain characteristics and personality traits on the emergence and development of aggression of teachers, namely, teacher's sex, work experience, marital status, quantity of children, type of school, location, subject, who

teaches the teacher, self-appraisal, level of subjective control, personal maturity, job satisfaction and personality traits such as emotional stability, frustration, empathy.

Was developed, analyzed and experimentally tested training program to prevent manifestations of aggression in teacher's professional activities.

Key words: aggressiveness, manifestations of aggressiveness, professional deformation of personality, teacher's professional activities, prevention, psychosocial training, active learning methods.